
MÁTÉ ÁGNES

„A Báthory-cédrus utolsó ága”. A humanista krónikásirodalom szerepe Báthory Zsófia és II. Rákóczi György esküvői köszöntő beszédében (1643)

A tanulmányban elemzett köszöntő beszéd központi eleme a házasulandó felek között fennálló rang- és felekezeti különbségek kiküszöbölésének lehetősége. A vőlegény családjának viszonylag friss erdélyi uralma arányaiban is kevesebb teret kap a szövegben a menyasszony családjának közel kétszáz éves vezető szerepéhez képest a Magyar Királyság és Erdély területén. A szöveg történeti visszatekintése főként Antonio Bonfini és Thuróczy János krónikáin alapul, kiegészítve egy hosszú, egybefüggő idézettel Ludovicus Tubero történeti munkájából, és csupán jelzésszerűen utalva Brodarics István Mohács-beszámolójára. Fontos szerephez jutnak benne a virág- és fametaforákkal átszótt genealógiai fejtegetések is. Az orátor a sikeres házasság zálogát a katolikus menyasszony kálvinista hitre térésében és férjének való feltétlen engedelmisségében látja.¹

Kulcsszavak: ősiség, felekezeti különbség, vegyesházasság, Antonio Bonfini, Thuróczy János, Ludovicus Tubero, Brodarics István

A jelen tanulmányban egy olyan esküvői köszöntő beszédet mutatok be, amely mind filológiai, mind kultúrtörténeti szempontból érdekességekkel szolgál. A röviden *Foelix Connubium* című szöveget a Régi Magyarországi Nyomtatványok 2040. sorszámon tartja nyilván,² s már az ott

¹ A szerző az NKFIH PD128227 Királyi és arisztokrata neolatin nászének-költészet a kora újkori Magyarországon c. projekt vezető kutatója. A publikáció az MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Receptió Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² RMNY 2040: *Foelix connubium illustrissimi... Georgii Rakoci iunioris... principis Transsylvaniae, partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis... cum... Sophia Bathori... Andreae Bathori... unica et suprema filia Albae-Juliae Transylvanorum solennibus*

olvasható ismertetésben szerepel, hogy a mű nagyban támaszkodik Thuróczy János, Antonio Bonfini, Ludovico Tubero és Brodarics István történeti munkáira. Az alábbiakban ezeknek a hivatkozásoknak a rendszerét vizsgálom, s velük összefüggésben bemutatom, hogy a beszéd a korabeli szokásoktól eltérően jóval nagyobb teret szentel az ifjú ara, mint a vőlegény méltatásának. A tanulmány utolsó részében pedig az ifjú feleségnek szóló intelmeket és elvárásokat elemzem.

A megtervezett szerelmi házasság

Várkonyi Gábor művelődéstörténész két tanulmányában is foglalkozott azzal a kérdéssel,³ hogy mi volt az esketésekor, 1643. február 3-án körülbelül tizenöt éves Báthory Zsófia és az erdélyi fejedelmi trón várományosa, a huszonnégy éves II. Rákóczi György házasságának igazi indítéka. Várkonyi elemzése szerint a kortárs forrásokban sokat emlegetett szerelem, amellyel az ifjú György rajongott arájáért, nem alakulhatott ki közöttük az esküvő előtt. A leendő pár tagjai ugyanis a korabeli társadalmi normának megfelelően valószínűleg nem találkoztak személyesen, a házasságot a két fél szülei rendezték el. Az érzelmi kötődés inkább a házasságban alakult ki, jöllehet az ifjabb György lelkesedését Zsófia iránt az idősebb fejedelem nem tartotta egészen helyénvalónak. Várkonyi érvelése szerint, I. Rákóczi György fenntartásai annak szóltak, hogy a katolikus Báthory Zsófia nem tartotta be ígérését, mivel nem lett hithű kálvinista, vagyis nem engedelmeskedett férje és apósa akaratának, férje azonban ennek *ellenére is* szerette egész életén át. A kialakult szerelem motívuma mellett Várkonyi rámutat arra is,⁴ hogy a házasságot a vőlegény családja nagyon is racionális alapokra helyezte. 1637 körül Rákóczi fejedelem ugyanis összeíratta a Báthory család birtokainak számát és kiterjedését, felmérve, hogy egy majdani Báthory-menyasszony milyen vagyont hozhat a házasságba. Amikor pedig 1640 májusában II. Rákóczi György befejezte tanulmányait, a férfitvá válás következő lépéseként hamarosan el is jegyezték az ekkor még szinte kislány Báthory Zsófiával, a lengyel ki-

celebratum nuptiis, anno... MDCXLIII. 3. die Februarii et ab... schola Varadiensis devotionis causa, panegyrico exornatum stylo. Várad, Szenczi Kertész Ábrahám, 1643, számozatlan.

³ VÁRKONYI (2016), VÁRKONYI (2019).

⁴ VÁRKONYI (2016: 132).

rály alattvalójával. A leány édesapja Báthory András (1597–1637) volt, Báthory István krasznai főispánnak második, Kosztká Zsófiával kötött házasságából származó fia, édesanyja pedig a lengyel nemesi családból származó Anna Zakrzeszka.⁵ Zsófia nyolcéves korában vesztette el édesapját, s ekkor lett ő és húga, Hedvig a Báthory-család mindkét ágának két utolsó törvényes sarja. Az ecsedi Báthory-ág 1605-ben halt ki a gyermektelen ecsedi Báthori István országbíró halálával. A somlyói-ágban a szintén gyermektelen maradt utolsó Báthory fejedelem, Báthory Gábor halála (1613) révén lett Zsófia apja, András az örökös, de mivel ő is viszonylag fiatalon hunyt el 1637-ben, leányaira szállt minden vagyon. Ami az anyagiakat illette tehát, Zsófia öröksége kifogástalannak számított. A politikai örökség azonban, amely két rosszemlékű Báthory fejedelem, Báthory Zsigmond és Báthory Gábor erdélyi uralkodását jelentette, igencsak nehéz teher lehetett. Várkonyi Gábor szerint az, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelem családjába fogadta a Báthory leányt, felért egy politikai rehabilitációval.⁶ Tehát: Báthory Zsófia „rossz” családból származott, és pápista is volt, ellenben hozománya az összes Báthory-birtokok nagyobb részét jelentette. Ilyen körülmények között győzött tehát a jól megszervezett szerelem.

Kicsoda a parvenü?

Ha Várkonyi Gábor fenti állítása felől olvassuk az esküvői köszöntő beszédet, amely szerint Báthory Zsófia házassága Rákóczi Györggyel valóban a Báthoryak politikai rehabilitációja volt Erdélyben, akkor azt kell mondanunk, a beszédíró derekasan kitett magáért, talán kicsit túl is teljesítette a feladatát. A modern átírásban ötvenkilencezer leütés terjedelmű köszöntő beszéd névtelen – az RMNY által feltételesen⁷ Szilágyi Benjámintal azonosított – szerzője ugyanis körülbelül egyharmad-kétharmad arányban osztja fel a panegirisz-jellegű szöveget a vőlegény és a menyasszony dicsőítése szempontjából.

⁵ A magyar szakirodalom Zakrzeszka alakban hozza az asszony nevét, de az itt tárgyalt epithalamium Anna Zakrzeszka formában említi őt. A korabeli forrás tehát még csak egy kicsit egyszerűsített a családnéven (kihagyva a w-t), amely mai lengyel helyesírással Zakrzeszka lenne.

⁶ VÁRKONYI (2016: 132).

⁷ HELTAI (2000: 344).

Tekintve, hogy az esküvő idején II. Rákóczi György még csak apja fejedelmi trónjának várományosa, valószínűleg természetes, hogy jelleméről, iskolázottságáról és hadi jártasságáról az orátor úgy beszél, mint jövőbeli tetteinek reményteljes biztosítékáról. Megemlékezik nagyapja, Zsigmond, édesapja, György, és öccse, Zsigmond erényeiről is, az emelkedett hangú dicsőítésbe a trójai mondakör szereplőit emelve be. Eszerint az ifjabb Györgynek egyrészt olyan módon kell felülmúlnia felmenőit, ahogyan Anchises tetteit felülmúlták Ascanius tettei, másrészt testvérével Castor és Pollux módjára kell irányítaniuk bölcsességgel és erővel Erdély országát. A jókívánságok mellett azonban feltűnő, hogy az orátor nem tud vagy nem akar húsz-harminc esztendőnél régebbi eseményeket felidézni. Az édesapának, I. Rákóczi Györgynek Bocskai István és Bethlen Gábor mellett bizonyított hadi érdemei után rögtön az erdélyi trónra kerüléséről beszél, és a bizalomról, hogy az ifjabb György felülmúlja apját e szerepében is. A rövid történeti áttekintésben az orátor nem felejt megemlékezni arról, hogy Bethlen Gábor a haza védelmének tekintélyes feladatát örökségül a fivérére, Istvánra hagyta, a végakarat teljesítését pedig rá merte bízni feleségére, Brandenburgi Katalinra. Végül győzött a haza iránti elkötelezettség, és Bethlen István a Rákócziakat nevezte meg örökösének, akik a rájuk bízott feladatot minden tekintetben a legjobban képesek ellátni. Ezután következik Erdély jelen állapotának bemutatása, a kultúrapártolás, a kálvinista igaz hit szellemében tevékenykedő iskolák és templomok támogatása, és annak a reménynek a kifejezése, hogy mindez a virágzás csak fokozódni fog, ha az ifjabb György vezeti majd Erdélyt. A dicsőítés tetőpontja a regnáló fejedelem személyes jelmondatának felidézése Pál apostol rómaiakhoz írott leveléből, amely szerénységének a bizonyítéka: *Non est volentis neque currentis, sed miserentis Dei.* (Tehát nem azon múlik, aki akar, vagy aki törekszik, hanem a könyörülő Istenen.)⁸

Virágok és (család)fák

Ezen a ponton változik meg a köszöntő beszéd stílusa és hangulata, a leendő fejedelem és vőlegény életében két legfontosabb nő, az anya és a feleség személyén keresztül ugyanis a szöveg történelmi időket kezd

⁸ Róm 9, 16.

átfogni, a néhány évtizedes múlt után hatszáz évre tekint vissza. A másik fontos elem, amely a nők szerepeltetésével megjelenik, a virág- és fametaforák, a beoltásukkal, nyílásukkal és átültetésükkel kapcsolatos hasonlatok, amelyek egyesítik a nőkről való beszéd mód „virágnyelvét” és a genealógiai fejtegetéseket.

A fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna személyének dicsőítése egy epigrammabetéttel indul, amelynek az alapja az úrnő keresztnévének lilium jelentése: *LILIA ceu spinas inter: SUSANNA LORANTFI / Sic est Foemineos inter habenda cohors*. Ezután az orátor a fejedelemasszony anyai áldozatkészségének állít emléket, amelyet a vallás, az iskolák, a saját gyermekei és egész Erdély népe felé mutatott. Lorántffy Zsuzsanna ősi származásának a felidézése az első alkalom, amikor a beszéd szerzője a magyar krónikás hagyományból idéz munkájában.

Magnifica LORANTFIORUM arbor, maturo confecta senio, paucos produxerat fructus, verum dulcissimos. Taleas plantatores boni, de antiqua succidunt arbore, quas novellis inserere volunt. Antiqua LORANTFIORUM ARBOR, QUA VIX ANTIQUIOR INTER Hungariae proceres, radicem fixisse creditur in LORANDO, *milite strenuo, filio Thomae*, a quo postea LORANTFII dicti nepotes. LORANDUS iste, quem Patria lingua Lorantum vocitare solet, sub Ladislao Sancto, contra Cumanos, (*Thurotius inquit*,) *lanceavit cum impetu virtutis suae: et laudabiliter percussit multos, et prostravit*. Unde generosum sibi et posteris, fortunae ac dignitatis gradum acquisivit. Haec senio confecta pulchro LORANTFIORUM arbor.

Az összehasonlíthatóság kedvéért citálom Thuróczy vonatkozó részét a 105. fejezetből latinul és Bellus Ibolya magyar fordításában:

[105.] De coronatione regis Ladislai quarti, filii regis Stephani quinti, qui Kwn Laczlo dictus est

[...] Postea cum anno domini M CC LXXXII Oldamur dux Cumanie congregato exercitu Cumanorum circa lacum Hood vocatum voluisset hostiliter regnum invadere Hungarorum, ut suo dominio subiugaret, contra eum rex Ladislaus ut fortis Iosue pro gente sua et regno pugnaturus accessit. In cuius exercitu *Lorandus filius Thome, miles*

*strennuus contra Cumanos lanceavit cum impetu virtutis sue, et laudabiliter percussit plurimos et prostravit.*⁹

[105.] Ötödik István király fiának, Negyedik Lászlónak – akit Kun Lászlónak neveztek – a királlyá koronázása

[...] Később azután, az Úr ezerkétszáznyolcvankettedik évében Oldamir, Kunország fejedelme összegyűjtve a kunok seregét a Hódnak nevezett tó környékén, ellenségesen meg akarta támadni Magyarországot, hogy a maga uralma alá hajtsa, László király, mint „vitész Józsué” harcba vonult ellene népéért és országáért. Seregében Loránd, Tamás fia, a derék vitéz lándzsát tört a kunokkal szemben vitéz rohamában, és dicséretes módon igen sokakat ledöfött és leterített.¹⁰

A fenti két latin idézetben kiemeltem a szó szerinti egyezéseket, amelyek arra mutatnak, hogy a beszéd szerzője előtt feküdt a Thuróczy krónika egy példánya. Ezzel ellentétes jel azonban, hogy a Lóránt nevű vitéz cselekedeteit Szent László, nem pedig IV. Kun László idejére helyezi a szerző. Ez talán azt jelenti, hogy mégsem volt előtte írott forrás, hanem fejből idézett. Viszont e tévedés következtében a Lorántffy családot, s közvetve a köszöntött II. Rákóczi György felmenőit két évszázaddal ősbibnek tüntette fel, hiszen I. László a 11., míg IV. László csak a 13. században uralkodott. Felmerül tehát a gyanú, hogy a tévedés szándékos volt a beszédíró részéről, mint később látni fogjuk ugyanis, ez a *lapsus* azt jelenti, hogy a vőlegény családja végső soron legalább olyan régi időkre tudta visszavezetni eredetét, mint a menyasszonyé.

A beszéd azzal folytatódik, hogy Lorántffy Zsuzsanna törzsökének az utolsó ága, s a Rákócziakkal beoltott törzsökként két új ág sarjad belőle, fiai, Rákóczi György és Zsigmond. A beszédíró itt a vőlegény apai ágának történetére ugrik vissza egy generációval előbbre, s egészen kísérteties, hogy amit I. Rákóczi György (1593–1648) és fivére, Zsigmond (1595–1620) kapcsán leír, az a következő generációban, a köszöntött vőlegény és fivére esetében szinte szó szerint meg fog ismétlődni. A

⁹ THURO CZ (1985: 139).

¹⁰ THURÓ CZY (2001: 153).

György nevű fiú továbbviszi a család nevét, a Zsigmond nevű azonban meghal, mielőtt igazi pályát futhatna be.

Haec senio confecta pulchro LORANTFIORUM arbor. Duos ad extremum protuserat surculos, vividis RAKOCIORUM inserendos novellis. Quorum unus GEORGIO, alter SIGISMUNDO, in optatam Patriae spem, insertus fuerat. Satores non semper laboris fructum recipiunt. Interdum vero superat, spem foecunda nimis patrisfamilias et fertilis arbos. Venenata vermis, et bonis invida Parca, stirpem SIGISMUNDI, taleamque simul pulcherrimam erosit, antequam fructum producere posset. Mors immanis et atrox, nullisque expianda lachrymis! Horret animus tristem proponere casum:

Ne dolor immensus praesentia gaudia rumpat.

Sed rerum fautori DEO, sit laus et gloria semper! Vicit invidiam divina providentia.

Az orátor itt meglepedkezik Gerendi Anna harmadik fiáról, I. György és Zsigmond testvéréről, Rákóczi Pálról (1596–1636), aki az országbíró-ságig vitte. Ennek a feledékenységnek talán az az oka, hogy legkisebb fiát Gerendi Anna saját katolikus hitében nevelte, és egyes források szerint Pál megmaradt azon a hiten felnőtt korában is. A beszéd szerzője vélhetően nem akart a katolikus nagymama és a protestáns nagyapa példáján keresztül precedenst teremteni az éppen házasuló fiataloknak, illetve nem akarta emlékeztetni I. Rákóczi Györgyöt erre a körülményre, hiszen a fejedelem és az ifjabb fejedelem mindent megtettek azért, hogy a katolikus Báthory Zsófia áttérjen a kálvinista hitre. Szándékaik szerint az áttérésnek már az esketés előtt meg kellett volna történnie, de végül csak néhány hónappal később került rá sor, és mint a szakirodalomból ismeretes, ez az aktus Báthory Zsófiának örök lelkiismeret-furdalást okozott.¹¹

A generációs ismétlődés a Györgyök és Zsigmondok sorsában akkor következett be, amikor 1652 tavaszán, 29 éves korában meghalt Lorántffy Zsuzsanna Zsigmond nevű fia. Zsigmond tragikus sorsa abban állt, hogy csupán három hónapig volt házas Pfalzi Henrietta Mária hercegnővel, és körülbelül fél éve élt özvegységben, amikor maga is megbe-

¹¹ SZILÁGYI (1891: 29), MESZLÉNYI (1939).

tegedett és meghalt. Lorántffy Zsuzsanna fiát a frissen elgyászolt menyé mellé temette a gyulafehérvári Szent Mihály templomban, míg a fiatalasszony hozományát visszaküldte¹² édesanyjának, az özvegy Stuart Erzsébetnek, az egykori „Téli királynénak”.¹³

Dicsőítő beszédében ekkor érkezik el a szerző a másik család utolsó sarjához, Báthory Zsófia személyéhez. A latin szöveg felépítésétől eltérve, a bemutatásban átugrom a további történetíróktól származó idézetek elemzését, azokat a következő alfejezetben tárgyalom, itt pedig végigviszem a metaforák egy csokorba szedését. Az épp csak házasságra érett korú leány addigi megpróbáltatásai, a lengyelországi száműzésben is túlélő Báthory András és családja viszontagságai növénymetaforákban kapnak kifejezést. E hasonlatok szerint a leány a balzsamfánál és a mézfűnél vagy citromfűnél (*thymum*, rendszertani nevén *Melissa officinalis*) értékesebb virágként növekedett északon. Azután megerősödve, a Báthoryak családfájának még a cédrusnál is értékesebb sarja vált belőle.

Cum arbutis aliquandiu latebat sylvestribus, frutice quovis Balsami preciosior, unica BATHOREORUM talea, SOPHIA BATHORI. [...] Sed provida rerum creatoris et gubernatoris cura, factum est, ut inter arbusta, thymo preciosior, ista succresceret virgo. ... Procrea quondam, et Cedro sublimior arbos BATHOREA, multis ab hinc seculis, primo sub vere gentis effloruit nostrae.

A szöveg emelkedettségét jelzik a bibliai áthallások, hiszen mind a balzsamfa (*Commiphora gileadensis*),¹⁴ mind a libanoni cédrus (*Cedrus libani*)¹⁵ megjelenik a Szentírásban. A balzsamfa származási helye, a Gileád hegye és a cédrus együtt pedig az Énekek éneke 4. részében fordul elő: *4,1 capilli tui sicut greges caprarum quae ascenderunt de monte Galaad.* (hajad, mint a kecskenyáj, amely leszáll Gileád hegyeiről).¹⁶ Illetve: *4,8 Veni, sponsa, de Libano veni coronaberis de capite Amana de vertice Sanir et Hermon*

¹² PÉTER (2000: 55).

¹³ Az ő esküvőjére írt magyar vonatkozású epithalamiumról ld. MÁTÉ (2021a).

¹⁴ FRÁTER (2017: 196).

¹⁵ FRÁTER (2017: 216–218).

¹⁶ Én 4, 1.

de cubilibus leonum de montibus pardorum. (Jöjj a Libanonról, mátkám! Jöjj a Libanonról, jöjj! Hagyd el az Amána csúcsát, a Szánir és a Hermon ormát, az oroszlánok tanyáját, a párducok hegyeit).¹⁷ Az Énekek éneke az Ószövetség azon része, amely a legnyúltabban beszél az embernek a társ utáni vágyáról, de érthető, hogy egy 17. századi kálvinista esküvői beszédben inkább csak jelzésértékűen került elő, hiszen az eredeti bibliai textust a hallgatóság tagjai jól ismerhették.

Folytatva a genealógiai vonalat: a Báthory-család mint a közmondásos teher alatt növényező pálma élt és virágzott Magyarországon. Később azonban Zsófia édesapja és a leány is védelemre talált édesanyja lengyel családjá körében. Báthory András számára Anna Zakrzeskával való kapcsolata a *panacea*, a mindent gyógyító csodafű hatásával volt összemérhető. Frigyük lehetővé tette a Báthoryak megmaradását, és később vissza tudtak települni Magyarországra, ahol újra gyökeret eresztettek, akár a liguriai eredetű virág, a *Ligusticum lucidum*, vagyis a havasi medvegyökér, amely az orátor szerint kint Lengyelországban és a krasznai Báthory-birtokokon is nőtt.

[...] Sublimis BATHOREA Larix, et Palma gravi sub onere crescens, circa tenellam aetatem, variis licet exercita procellis; tamen refluuit semper, altasque radices egit, in divite solo Pannoniae. [...] Pingue solum, quod Kraszna rigat, quod montis arcisque simul cacumina Somlyo exornant, serenum excepit coelum. Ligusticum, quod a Ligure terra nomen accepisse creditur, Medicis panacea dicta; deserit ingratum hospitem, hortumque ruinosum, obnoxium, saepe relinquit. Alienum sese transmittit hortum, nativam donec sedem, foeliciores hospes accipiat. Pannoniis panace talis, BATHOREUS frutex, ingratum natale solum, reliquerat paulisper. Vicinum se, consueto more, transtulerat in Regnum. Consederat illic. Sedemque fixerat in Incluta domo ZAKRZESKIANA, cujus Illustre genus, ANNA ZAKRZESKA, nostram, BATHOREORUM de stemmate claro, complexa panacen; [...] E frigida regione Poli, velut ab exilio, Libyco de climate dicta panace, BATHOREANA radix, redit in patriam sedem. Avitis rursum adnexa radicibus, nova coepit ex area succrescere talea. Venustissima Virgo, SOPHIA BATHORI.

¹⁷ Én 4, 8.

A növényvilágból vett képek tehát a bibliai utalásokkal még emelkedettebbé válnak, és kifejezik a köszöntött házassághoz fűződő nagy reményeket, amikor Zsófia lengyel édesanyját és tőle a leány születését a varázsfű gyógyhatásával hozzák összefüggésbe. Az érvelésnek ez a vonala összefonódik Báthory Zsófia származásának tárgyalásával, amely, mint korábban elhangzott, a vőlegény édesanyjának, Lorántffy Zsuzsanna családjának ősiségével méretik össze az ünnepi beszédben.

Báthoryak a történelemben

A szónok mozaikszerűen szerkeszti meg a Báthory család történetére vonatkozó részt, a megfelelő bekezdéseket, sorokat, olykor csak személynéveket kiemelve és egymásba dolgozva. Elsősorban a Bonfini *Tizedeiben*¹⁸ és Thuróczy János krónikájában találtakat vegyíti és ütközteti a szájhagyománnyal, a történetírókra szövegközben vagy zárójelben utalva nevükkel, pontosabb helymegjelölés nélkül. A történetet a Bonfini által említett Bato pannóniai királlyal, és a Bática nevű településsel kezdi, de véleménye szerint a Báthory család a nevét Kálmán király (1095–1116) idején az ecsedi lápon garázdálkodó sárkány legyőzőjének melléknevéről kapta. A Vitus nevű vitéz hatalmas bátorságról tanúságot téve úgy győzte le a sárkányt, mint Apolló a Pythont Delphoiban. A beszédíró állítása szerint a történet szájhagyományon alapul, de ő maga leírva is látta azt egy régi gyulafehérvári protokollumban. Ha valóban volt írásos nyoma is a legendának Erdélyben a 17. század közepén, talán itt is olyan helyzettel állunk szemben, mint az Amadé család esetében, akik a maguk családi legendáriumát az adománylevelükben is megerősítették a Habsburg uralkodókkal, ezzel a szájhagyományból hiteles írott forrást állítva elő.¹⁹ A legendás elbeszélések után az ünnepi beszéd szerzője a magyar krónikákhoz fordul: ekkor következik Bátor Opos magyar vitéz története, aki Salamon magyar király oldalán harcolt. Ebben a részben az orátor lényegében Bonfini második tizedének egybefüggő részeit mondja újra (2.4.35–2.4.50), Bátor Opos apjának és nemzetiségének, valamint ellenfelének a nevét jelzés nélkül, de valójában Thuróczy 79. fejezetéből beszúrva. A Vecellin nembeli Márton fia, Bátor

¹⁸ BONFINI (1995).

¹⁹ SZÖRÉNYI (2017).

Opos párbajozik Péterrel, Géza vitézével és legyőzi őt. Mindenki csodálattal adózik erejének, s különös tiszteletet ébreszt a németek táborában, ahol a császár nagy jutalomban részesíti. Bonfini 2.4.50. részének szó szerinti idézése után az orátor még hozzáteszi, amit ugyanerről a történetről Thuróczytól olvasott, egész pontosan a 75. részben. Valamilyen oknál fogva azonban a beszéd szerzője Szent László királyról és Géza hercegről beszél, holott Thuróczyból világos, hogy a király még mindig Salamon az elbeszélte események idején. Mivel a Lóránt vitéz története után ez a szöveg második olyan helye, ahol a szerző Szent László királyt említi tévesen, lehetséges, hogy nem nyomtatott Thuróczy-kiadás, hanem egy kéziratot kivonat állt előtte. Esetleg ezen a módon helyezte a köszöntő beszéd két címzettjének, a vőlegény anyai ágának és a menyasszony apai ágának legkorábbi felmenőit azonos időbe. Egy ilyen gesztussal ugyanis az orátor kifejezhette a felek hasonló ősiségét, és enyhíthette azt a tagadhatatlan tényét, hogy Báthory Zsófiának sokkal több rokonáról számoltak be a magyar történelem lapjai, mint II. Rákóczi György felmenőiről.

Az orátor szó szerint idézve Thuróczy Jánost, azt állítja, hogy Bátor Opos *később a király és Magyarország minden főembere előtt mindig dicsőségben tündökölt eme emlékezetes tette miatt.*²⁰ Ezután azt fejtegeti, hogy ettől a hóstól származik a Bátor (de Bathor) család, míg a farkasfogas somlyói ág (de Somlyo) eredetileg másik család volt, de a kettő az idők folyamán a névazonosság okán is elkeveredett egymással, és egy törzsököt alkottak. Ebből a gyökérből fejlődött ki az a Báthory családfa, amelynek egyik gallyacska a köszöntött menyasszony. A beszédíró ekkor ismét Bonfini munkájához nyúl, és a harmadik tizedből veszi át a várnai csata történetét (3.60.270), amelyben Báthori I. István országbíró elesett Ulászló király oldalán. Majd következik ecsedi Báthori István és Szapolyai Imre erdélyi vajdák említése szintén Bonfini nyomán a 3.10.215 és 3.10.225 részekben elmondottakra tett utalásokkal a cseh háborúról.

A néhány átvezető sor után Báthori I. István legfontosabb tetteinek felidézése következik, mégpedig a Mátyás király halála után mondott beszéde, amelyet a Rákos mezején intézett a magyar urakhoz, arra buzdítván őket, hogy ne külföldi uralkodót hozzanak a magyar trónra. Ez

²⁰ THURÓCZY (2001: 104).

az ünnepi beszéd egyetlen Ludovico Tuberótól idézett része, azonban egyúttal a leghosszabb összefüggő citátum is a szövegben, a *Kortörténeti feljegyzések* I/7. részéből. A modern magyar fordításban mintegy három oldalt²¹ tesz ki Báthori István beszéde, ezért az esküvői orátor által citált résznek csak az első és az utolsó mondatát idézem a fordításból a könnyebb azonosíthatóság kedvéért:

Magyar férfiak, eltúrunk majd egy idegen urat, holott a magyarok törvényei is elrendelik, hogy egyetlen idegen se bírja Magyarországon semmilyen hivatal viselésének a jogát; még az okatlan állatoknak is – természetüknek ösztönzésére – saját fajtájukból szokott vezérük lenni, hogy az irányítsa csoportjukat, hiszen sem a szarvasok, sem a darvak, sem a méhek nem vonakodnak saját fajtájukból származó vezérüket követni. [...] És hogy beszédemet már befejezzem, kinek nem fogunk ellenségeink közül igen nagy félelmet okozni, ha nézetemet helyeslítek, hiszen a mi honi király választásában való bizalmunk nem fogja kevésbé elriasztani a szomszédokat a merész háborús szándéktól, ezzel a tettel ugyanis megmutatjuk majd nekik, hogy vannak Magyarországon uralkodásra érdemes férfiak, és azt, hogy Hunyadi János fiával, Mátyással együtt nem halt ki a magyarok vitézsége.

A történeti események sorát rögtön ezután II. Lajos király mohácsi halálával folytatja az orátor. Brodarics István Mohács-beszámolójából lényegében csak információkat²² hoz, de nem találunk szó szerinti idézést. A mohácsi csata idején az ország nádora ecsedi Báthori III. István (1480-as évek–1530) volt, a Mátyás király idején erdélyi vajdai tisztséget viselő ecsedi Báthori Istvánnak (1430–1493) András nevű fivére (?–1495) révén unokaöccse. A nádor a csatából nagy nehézségek árán mentette ki fivérét, ecsedi Báthori IV. András (1495–1534) a haza nagyobb dicsőségére.

Comes Palatinus regni, quae prima est a Rege inter seculares dignitas, Stephanus BATHORI fuit, qui sub Matthia Rege, magna cum laude rem Transylvaniam administraverat, ex Fratre Andrea, (teste Brodericio Ludovici Regis Procancellario,) nepos. Hic amisso Fratre

²¹ TUBERO (1994: 71–73).

²² BRODARICS (1983: 44).

Andrea, aegre vitam, ex infoelici clade Mohátsina, in futurum Patriae commodum, eripuerat.

A mohácsi csatavesztés után ismét több évtized kihagyás következik; egyetlen mondatnyi megemlékezést kap Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király dicsősége, majd a beszédíró felsorolja Erdély utána következő Báthory fejedelmeit, Zsigmondot, Kristófot, Andrást és Gábort. Végül eljut a menyasszony édesapjához, Báthory Andráshoz, és az általa átélt viszontagságokhoz, amelyekről az előző részben a virágmetaforák és családfák kapcsán már volt szó. Az ifjú menyasszony ősei közül a köszöntő beszéd szerzője tizenkét férfit, valamint egy asszonyt, Zsófia édesanyját említi meg, s e személyiségek közül csupán kettő, a pannóniai Bato király és Bátor Opos vész a régi legendák kódébe. Báthory Zsófia családjának itt felsorolt férfitagjai közül a legkisebb is a szétszakadás előtti Magyar Királyság legfőbb tisztségeit töltötte be, többségük pedig Erdély fejedelme volt, sőt egyikük egy szomszédos ország királya. Ehhez képest a tény, hogy a vőlegény az aktuális erdélyi fejedelem fia és örököse, de családjának tetteiről csak harminc évre visszamenőleg emlékszik meg a történelem, csaknem súlytalannak tűnik. Ezért is feltételezem, hogy II. Rákóczi György édesanyjának felmenőjét, a legendás Lóránt vitézt és (a modern szakirodalom által szintén népi hősnek tartott)²³ Bátor Opost szándékosan helyezte a köszöntő beszéd írója egy korba, Szent László idejébe, hogy legalább a mitikus ősök tekintetében egyenrangúnak mutathassa be az ifjú pár tagjait. A két fiatal között meglévő egyenlőtlenségek ugyanis annyira foglalkoztatták a vőlegény családját, hogy az orátor ezeknek szentelte beszéde utolsó, dicsőítő és intő részét, amelyet a menyasszonynak címzett.

Intelmek és félelmek

A kora újkorban, amikor az emberek elrendezett házasságokat kötöttek, a férfi és a női szerepelvárások is egyértelműek voltak. Mivel a társadalom tapasztalata szerint a fiúk később értek, majd tanultak, hadi tapasztalatot szereztek, a vőlegény gyakran az első házasságkötéskor is sokkal idősebb volt az aránál. A férfivá érés során a fiúknak lett saját múltja,

²³ THURÓCZY (2001: 355, 352. jz).

illetve karrierelképzelése, amelyet családjuk és saját maguk együttesen alakítottak ki. A lányok esetében a saját múlt kialakítása, a tapasztalatszerzés és a döntési helyzetek nem voltak a felnőtté válás velejárói. Jövőjüket elsősorban családjuk határozta meg, a lányok pedig mint az elvart női erények képviselői és családjuk múltjának hordozói szerepeltek a házassági piacon. A szépség, az engedelmesség, a hűség, a vallásos buzgalom, a férj támogatása mind olyan erények voltak, amelyeket egy jó feleség fel tudott mutatni. Mint a korábbiakban láttuk, Báthory Zsófia kiváló példája annak, hogy milyen módon volt hordozója egy leánygyermek nemzetsége örökségének mind a hírnév, mind pedig a vagyon tekintetében. Az ő családi öröksége mellett csaknem eltörpülni látszott jövődöbéli férje háttére. A házassági köszöntő beszéd utolsó részében a klasszikus toposzokkal illusztrált női erények és szerepelvárások mellett más epithalamium-szövegekhez képest szokatlanul nagy teret kapnak a házasságban esetleg fellépő egyenlőtlenségek és egyenetlenségek példái is, amelyek utalnak a frigy sikertelenségétől való félelemre a vőlegény és családja részéről.

Formosam laudet Amarillyda Maro. Candidiorem nive, Cignique plumis, et lacte coacto, dicat Galatheam Naso. Nostra venusta Virgo, pulchram superavit longe Dianam. Ipsissima Venus est. Nympharum pulcherrima. Scilicet, Euryalum tam speciosa Sponsa decebat. Forma caduca nihil est, nisi formam virtus comitetur honesta. Pulchra quidem Penelope fuit, sed laudibus tanto dignior, quanto verius unicum caste dilexit Ulysssem. Casta, pudica virgo, et mulier sapiens, innixa Marito firmiter. Integrum laudis conficiunt orben. Daphne pudica fuit, casta fuit Virgo hactenus BATHOREANA Virago; sed verecunda, prudens, modesta, nec non soli dilecta Marito Foemina, fiet Artemisia posthac. Nimirum; haec tantum formosa Virago, digna fuit hoc principe nostro. Conjugium dispar, perpetuo infoelix, et bonis invisum habetur. Sed compar, quovis laudabor aevo. Quos, decor externus, fortuna et forma venusta, dispares fecit Conjuges: inter eos crebro dispar amor, nec non discordia gliscit. Occidit Clytemnestra suum Agamemnona, propter Aegystum. Andream, Caroli Regis Hungariae natum, interemit Johanna Conjunx, Regina Siciliae, mulier infando turpissima stupro. Dispar amor, etiam Periandrum jugulare coegit Melyssam uxorem, in gratiam Pellicis. Hinc et oberrantem in

sylvis Phorciden, Cephalus telo confodisse creditur. Et generis pariter, et linguae disparitas, in Connubiis Principum, regnorum imperiis adfert incommoda multa. Nostris hoc vidimus oculis, quondam inutile pondus; proprioque damno, didicit hoc Pannonia discors. Connubiis etenim, quaesita nostrorum commercia Regum, perdiderunt semper, atque etiamnum perdunt Hungariam. Tristibus exemplis fidem si confirmare liceret! Sed bilem concitare praesentia, gaudia nolunt. Satis est, nos intra cancellos permanere laudum. Sufficiat nobis, celebrare modo, FOELIX CONNUBIUM, nostri Principis. Ubi disparitas nulla est sola viget harmonia suavis. Aetas utrique conveniens, et matura toro, heic efficit CONNUBIUM FOELIX.

Zsófia testi szépsége a klasszikus hősnők és az antik istennők testi adottságaival versenyez a szerző szerint: Vergilius Amaryllise²⁴ és Ovidius Galatheája²⁵ mellett Diana és Venus is alulmarad a menyasszonnyal szemben. Az ő szépségének méltó párja a vőlegényéé, akit egyenesen az *Aeneis*ből ismert Euryalushoz hasonlít az orátor.²⁶ Ezután következik Pénélopé, akinek szépségénél is dicséretesebb volt férje iránti hűsége. Házassága előtti tisztasága Daphnét idézi, aki egy isten vágyának sem engedett, házasságában szemérmes, bölcs, szerény és csak férjének kedveskedő legyen az asszony, esetleges özvegységében pedig a férjének örök emlékművet állító halikarnasszoszi Artemisia a menyasszony számára követendő példa. A külcsín, a vagyon és a testi bájak azonban gyakran egyenlőtlené teszik a szerelmet, figyelmeztet a szerző, és innen egyet nem értés támadhat a felek között. Egészen extrém, házastársukat meggyilkoló példákkal él az orátor: a hazatérő Agamemnónt Aigiszthoszért megölő Klütaimnésztra, I. Johanna nápolyi királynő, Anjou András magyar királyi herceg és nápolyi király felesége, Periandrosz, Korinthosz második türannosza, aki meggyilkolása után meg is gyalázta felesége, Melissa testét, és végül a hűtlennek hitt Kephalosz, aki

²⁴ Verg. *Ecl.* 1, 5: *formosam resonare doces Amaryllida silvas.*

²⁵ Ov. *Met.* 13, 789: *Candidior folio nivei Galatea ligustri,* és 13, 796: *mollior et cycni plumis et lacta coacto.*

²⁶ Verg. *Aen.* 9, 179–180: *et iuxta comes Euryalus, quo pulchrior alter / non fuit Aeneadum Troiana neque induit arma.*

mindig célba találó nyilával ölte meg az utána leselkedő Prokriszt; mindezek változatos példái a különböző okokból tragédiába torkolló házasságoknak. Bár ezek a példák részint mitológiaiak, részint a távoli magyar múlthoz tartoznak, a következő sorokban olvasható, a rangbeli és nyelvi különbségekre visszavezethető rossz fejedelmi házasságok mintha általános tanulságul szolgálnának egy olyan országban, ahol az utóbbi kettő szinte magától értetődő volt. A Magyar Királyságban a kezdetektől idegen országból, más kultúrából származott a királyné, hiszen az ország törvényei nem engedték, hogy az uralkodó egy alattvalóval házasodjon. A rangbeli kérdések, a magyar király, illetve az erdélyi fejedelem nem elég előkelő származása pedig Mátyás király óta újra és újra problémát jelentett az európai házassági piacon.

Az igazi egyenlőtlenség azonban, amely igazán fenyegette a jövőendő házasságot, a vőlegény kálvinista, illetve a menyasszony katolikus hite volt. A köszöntő beszéd szerzője ezt a különbséget úgy látta kiküszöbölhetőnek, ha az asszony Isten rendelése szerint mindenben aláveti magát férje akaratának, csak szerelmében lesz vele egyenlő:

Maribus foemineum sexum natura Deusque subjecit; salvo tamen amore pari. His legibus et nostra suo SAPIENTIA viro, sese submittere parata est. Cedet omnibus dictis, monitisque mariti, praesertim sanctis. Fortasse etiam in sanctissimo Religionis negotio. Sic nobis divina clementia suadet. Sic dulcis amor SOPHIAE, sic tenerrimus muliebris erga virum affectus.

A férj iránti engedelmesség és szerelem mellett a menyasszony édesanyja hívő asszonyi példáján is okulhatott, aki maga *veritatis amans [...]* *Sponsae charissima parens*. A megfelelő tanításokat pedig Medgyesi Pál *Reverendus almae pietatis cultor*, valamint Keresztúri Pál *Clarissimus veritatis defensor* oktatásából kellett (volna) elsajátítania. Az érvelés itt azonban kissé sántított, mivel lengyel létére Anna Zakrzeska természetesen katolikus volt, tehát nem ugyanazokat a hitigazságokat fogadta el, mint a két kálvinista prédikátor. Mint később bebizonyosodott, az édesanya éppen abban volt nagy hatással lányára, hogy amennyire lehetett, Zsófia házasságkötése és hivatalos áttérése után is kövesse a katolikus

szokásokat, például a heti két böjti napot, amit gyermekkora óta tartott.²⁷

Bár Szilágyi Sándor több mint egy évszázados monográfiája²⁸ röviden ír csak az áttérítési folyamatról, az valószínűnek tűnik, hogy Báthory Zsófia olyasmint élhetett át, csak épp ellenkező előjellel, mint távoli rokona, Báthory Grizeldisz nagyjából hetven évvel korábban, amikor hozzámert a katolikus lengyel kancellárhoz, Jan Zamoyskihoz. Grizeldisz sikertelen áttérítéséről egy sajtó alatt lévő tanulmányomban írtam.²⁹ Akárcsak Zsófiát, Grizeldiszt is szerették volna már házasságkötése előtt áttéríteni az ellenkező hitre, és esküvője után hónapokig folyamatosan győzködték, oktatták, intették férfi rokonai, elsősorban férje és a nagybátyja, a katolikus lengyel király, Báthory István. Minden jel arra utal azonban, hogy Grizeldisz csak a nevét volt hajlandó megváltoztatni, protestáns hitét sosem adta fel. A lengyel kancellárné a nagymamája példáját követte, a leendő erdélyi fejedelem felesége pedig az édesanyja befolyása alatt és saját lelkiismereti meggyőződése okán küzdött egész életében a hit kérdéseivel, hogy azután a halálos ágyán megtagadja felvett kálvinista vallását. Báthory Zsófia vallási elköteleződése talán nem felelt meg új családjának, de a házasság a kor elvárásai szerint mégis sikeres volt: egyetlen fia, I. Rákóczi Ferenc (1645–1676), és az ő leszármazottai révén még több mint száz évig fennmaradt a Rákóczi-család fejedelmi ága.

A Báthory Zsófia és II. Rákóczi György esküvőjére készült ünnepi köszöntő beszéd a 17. századi panegirisz-jellegű epithalamiumok közül az eddig ismert leghosszabb szöveg. Retorikai eszköztára és historiográfiai forráshasználata mellett azért is érdekes, mert azon kevés példák közé tartozik, amelyek országrészeket egyesítő, nagy politikai jelentőségű házasságok illusztrációjául szolgáltak. Felépítése alapján következtethetünk arra, miféle beszédek hangozhattak el például a család következő generációjában Zrínyi Ilona és I. Rákóczi Ferenc esküvőjén.³⁰ Emellett az immár évszázados múltra visszatekintő reformáció nyomán az

²⁷ SZILÁGYI (1891: 29).

²⁸ SZILÁGYI (1891: 28–29).

²⁹ MÁTÉ (2021b).

³⁰ A feltárható adatokról ld. MÁTÉ (2020: 155–156).

országban kialakult felekezeti különbségek, valamint a pár tagjai között felmerülhető egyenlőtlenségekre fordított figyelem is fontos elemei ennek a beszédnek, akárcsak a konfliktusok megoldására reményt adó szerelem említése. Ha hihetünk a későbbi beszámolóknak, II. Rákóczi György megtalálta magában legalább azt a felebaráti szeretetet – ha nem is a valós szerelmet – a felesége iránt, amelyet abban az évszázadban jellemzően megtagadtak egymástól a különböző hiten lévő emberek.

Források

- BONFINI 1995 A. BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, Kulcsár P. (ford.), Budapest, 1995.
- BRODARICS 1983 BRODARICS I., *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*, Budapest, 1983.
- RMNY 2040 *Foelix connubium illustrissimi... Georgii Rakoci iunioris... principis Transsylvaniae, partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis... cum... Sophia Bathori... Andreae Bathori... unica et suprema filia Albae-Juliae Transyloanorum solennibus celebratum nuptiis, anno... MDCXLIII. 3. die Februarii et ab... schola Varadiensis devotionis causa, panegyrico exornatum stylo*, Szenczi Kertész Ábrahám, Várad, 1643, számozatlan.
- Szentírás Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Budapest, 1999.
- TUBERO 1994 L. TUBERO, *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*, Blazovich L. – Sz. Galántai E. (közread.), Szeged, 1994.
- THURO CZ 1985 J. de THURO CZ, *Chronica Hungarorum, I, Textus*, E. Galántai – J. Kristó (ed.), BSMRAe: Series nova VII, Budapest, 1985.
- THURÓ CZY 2001 THURÓ CZY J., *A magyarok krónikája*, Rogerius mester, *Siralmas ének*, Bellus I. – Kristó Gy. – Horváth J. (ford.), Budapest, 2001.

Felhasznált irodalom

- FRÁTER 2017 FRÁTER E., *A Biblia növényei*, Budapest, 2017.
- HELTAI 2000 HELTAI J. (szerk.), *Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*, Budapest, 2000.
- MÁTÉ 2020 MÁTÉ Á., *Aeneas Évát veszi el: neolatin nászének Esterházy Pál és Thököly Éva menyegzőjére (1682)*, *Antikvitás és Reneszánsz* 5 (2020), 151–166.
- MÁTÉ 2021a MÁTÉ Á., *Súri Orvos Pál heidelbergi magyar peregrinus köszöntője a későbbi „Téli Király és Királyné” esküvőjére (1613)*, *Antikvitás és Reneszánsz* 7 (2021), 115–136.
- MÁTÉ 2021b Á. MÁTÉ, *Griseldis Báthory, the Disobedient Bride or the Unsuccessful Taming of a Heretic Shrew*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, Tom LXV (2021), 191–215. megjelenés alatt.

- MESZLÉNYI 1939 MESZLÉNYI A., *Báthory Zsófia élete és végrendelete (1628–1680)*, Budapest, 1939.
- PÉTER 2000 PÉTER K., *Lorántffy Zsuzsanna*, in: Tamás E. (szerk.), *Lorántffy Zsuzsanna Album*, Sárospatak, 2000, 9–67.
- SZILÁGYI 1891 SZILÁGYI S., *II. Rákóczi György életrajza*, Magyar Történelmi Életrajzok, Budapest, 1891.
- SZÖRÉNYI 2017 SZÖRÉNYI L., *Az Amade család kereszties lovag őseiről szóló legenda – „Hun király volt, hun meg nem?”*, in: Bajáki R. (szerk.), *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, Budapest, 2017, 424–427.
- VÁRKONYI 2016 VÁRKONYI G., *Magánélet és politika. II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házasságának hátteréhez*, in: Balogh J. – Pap J. (szerk.), *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció*, Eger, 2016, 131–142.
- VÁRKONYI 2019 VÁRKONYI G., *Házasság és nyilvánosság a 17. századi Magyarországon - A társadalmi tér vizsgálata*, *Századok* 153/2 (2019), 251–264.

„The Last Branch of the Báthorys’ Cedar.” The Role of Humanist Historiography in the Wedding Oration Dedicated to Zsófia Báthory and György II. Rákóczi (1643)

The constitutive idea of the wedding oration analysed in this article is how to overcome differences of rank and religion in a mixed marriage. The relatively fresh princely position of the groom’s family in Transylvania gets proportionally less attention in the text as compared to the two-hundred-years-long position of power of the bride’s family in Hungary and Transylvania. The historical reconstruction of the two genealogies is mainly based on the works by Antonio Bonfini and Johannes de Thurocz. There is also a long quote inserted in the text from Ludovico Tubero’s chronicle, and there is but a hint in it to Stephanus Brodericus’ account of the battle of Mohács. Another important line of argumentation is formed by the flower- and tree-metaphors of genealogical and panegyric value. The oration’s author expects the Catholic bride to convert to Calvinism and to obey her husband in every respect, in order to secure the success of their marriage.

Keywords: antiquity of a family, religious controversies, mixed marriage, Antonio Bonfini, Johannes de Thurocz, Ludovicus Tubero, Stephanus Brodericus